

Zbigniew Karpus

STOSUNKI POLSKO-UKRAIŃSKIE W OKRESIE KSZTAŁTOWANIA SIĘ POLSKIEJ GRANICY WSCHODNIEJ W LATACH 1918–1921

STRESZCZENIE

Wykorzystując nową sytuację geopolityczną w Europie Środkowo-Wschodniej po I wojnie światowej, Polacy i Ukraińcy przystąpili do tworzenia swych państw narodowych. Od 1 listopada 1918 roku między Polakami a Ukraińcami rozpoczęła się wojna o sporne terytoria: Galicję Wschodnią, Wołyń i Podole. Walki trwały do 1 września 1919 roku – wówczas podpisano zawieszenie broni, a Ukraińcy zostali wyparci za Zbrucz. Od końca grudnia 1919 roku toczyły się w Warszawie polsko-ukraińskie rozmowy polityczno-wojskowe, których rezultatem było podpisanie w kwietniu polsko-ukraińskiej umowy sojuszniczej. W jej wyniku armia polska i ukraińska rozpoczęły 25 kwietnia 1920 roku ofensywę na Kijów przeciwko Armii Czerwonej. Sojusz ten został wypowiedziany przez stronę polską i przestał obowiązywać od listopada 1920 roku.

THE POLISH-UKRAINIAN RELATIONS DURING THE FORMATION OF THE POLISH EASTERN BORDER IN THE YEARS BETWEEN 1918–1921

SUMMARY

Having taken the advantage of the new geopolitical situation in the Central-Eastern Europe after the First World War, Poles and Ukrainians began to establish their nation-states. From November 1, 1918 Poles and Ukrainians waged war against each other on disputed territories: East Galicia, Volhynia and Podolia. The hostilities lasted till September 1, 1919 when the armistice was signed and Ukrainians were dislodged behind the Zbruch River. From the end of December 1919 Polish-Ukrainian political-military negotiations were held in Warsaw. They resulted in signing the Polish-Ukrainian military alliance. Thereupon on April 25, 1920 the Polish and Ukrainian Armies launched an offensive against the Red Army near Kiev. This alliance was denounced by the Polish side in November 1920.

W następstwie zmian wewnętrznych w Rosji oraz klęski militarnej państw centralnych w I wojnie światowej nastąpił proces kształtowania się nowych państw w Europie Środkowo-Wschodniej. W procesie tym uczestniczyli m.in. Polacy i Ukraińcy, dwa sąsiadujące ze sobą narody. Wykorzystując nową sytuację geopolityczną w tej części Europy, przystąpili oni do odbudowy lub tworzenia od podstaw własnych państw narodowych.

Szybciej, ze względu na rozwój sytuacji w Rosji po rewolucji lutowej w 1917 r., proces ten rozpoczęli Ukraińcy, tworząc w Kijowie Ukraińską Centralną Radę, a następnie proklamując Ukraińską Republikę Ludową. Jednak już od samego początku ukraińskiej niepodległości istniały duże problemy w procesie tworzenia narodowych sił zbrojnych, stanowiących fundament każdej władzy. Oprócz ukraińskiego ośrodka narodowego w Kijowie, z opóźnieniem, bo w listopadzie 1918 r., wraz z klęską i rozpadem Austro-Węgier, uformował się drugi ukraiński ośrodek władzy aspirujący do przejęcia kontroli nad częścią zaboru austriackiego – Galicją Wschodnią ze Lwowem i Przemyślem. W nocy z 31 października na 1 listopada 1918 r. rozpoczęła się na tym terenie ukraińska akcja, która doprowadziła do przejęcia przez Ukraińców kontroli nad Galicją na wschód od Sanu (opanowali oni Przemyśl i próbowali przejąć kontrolę nad Lwowem). Następnie Ukraińcy galicyjscy proklamowali utworzenie Ukraińskiej Republiki Ludowej, której siedzibą (z powodu walk z Polakami o Lwów) stał się Stanisławów¹. Kilka tygodni później, w styczniu 1919 r., po krótkich rozmowach nastąpiło zjednoczenie dwóch państw ukraińskich, co uroczyście ogłoszono w Kijowie. Był to wprawdzie akt ważny, ale czysto formalny, gdyż faktycznie do zjednoczenia obu ukraińskich ośrodków i państw nie doszło. Zbyt dużo różniło ich przywódców, a ponadto cele polityczne obu tych ośrodków były różne. Ukraińcy z Kijowa niebezpieczeństwo dla niepodległości dostrzegali na Wschodzie, natomiast Ukraińcy galicyjscy za głównego swego wroga, ze zrozumiałych względów, uważali Polskę i Polaków².

W tym samym czasie, w listopadzie 1918 r., również Polacy, korzystając ze sprzyjającej sytuacji geopolitycznej, zaczęli kształtować swoje niezależne ośrodki władzy i budować niepodległe państwo. Jednak w przeciwieństwie do Ukraińców potrafili w miarę szybko powołać jeden ośrodek władzy – w Warszawie, któremu podporządkowały się regionalne ośrodki, oraz utworzyć siły zbrojne, które rozbudowywano i dozbrajano, aby mogły obronić odzyskaną niepodległość. Te działania władz polskich spotkały się z szerokim poparciem społeczeństwa. Odradzająca się Polska w swoich planach terytorialnych aspirowała do terenów, które wcześniej wchodziły w skład Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a mianowicie Galicji Wschodniej,

¹ M. Klimecki, *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i wschodnią Galicję 1918–1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe*, Warszawa 1997, s. 71–123; A. Chojnowski, *Ukraina*, Warszawa 1997, s. 45–49.

² M. Klimecki, *Polsko-ukraińska wojna o Lwów*, s. 27–71; Z. Karpius, *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920*, Toruń 1999, s. 17–19.

Wołynia i części Podola, w tym czasie – jesienią 1918 r. – kontrolowanych przez Ukraińców. Taka sytuacja musiała prowadzić do rozstrzygnięcia sporu terytorialnego drogą militarną. Do walk polsko-ukraińskich, bez podjęcia prób mediacyjnych, doszło już 1 listopada 1918 r. we Lwowie. Trwały one kilka miesięcy, do końca czerwca 1919 r., kiedy to siły Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej zostały pokonane przez Wojsko Polskie i wyparte za Zbrucz, czyli na tereny, do których Polska nie rościła sobie pretensji³.

Bardzo szybko, bo już 14 stycznia 1919 r., rozpoczęły się walki polsko-ukraińskie (z Ukraińską Republiką Ludową) na Wołyniu. Także na tym froncie stroną odnoszącą sukcesy byli Polacy, którzy posuwali się na wschód, zajmując kolejno: Włodzimierz Wołyński, Kowel, Równe, Dubno, Krzemieniec. Wobec polskiej przewagi i problemów idących ze Wschodu (z bolszewikami i „białymi” Rosjanami) władze URL z Głównym Atamanem Symonem Petlurą na czele zdecydowały się na zawarcie w dniu 16 czerwca 1919 r. we Lwowie rozejmu z przedstawicielami Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego. Jego warunkom nie podporządkowały się siły zbrojne ZURL, Armia Halicka, która dalej już samotnie prowadziła walki z oddziałami polskimi. Wynik tych walk był jednak z góry przesądzony. Nowa ofensywa polska, która nastąpiła 15 maja 1919 r., powstrzymała postępy Halickiej Armii, ale jej ostatecznie nie rozbiła, gdyż strona polska musiała się zatrzymać w wyniku interwencji państw ententy. Dopiero kolejne polskie natarcie w Galicji Wschodniej dowodzone przez Józefa Piłsudskiego w końcu czerwca 1919 r. doprowadziło do rozbicia Halickiej Armii i wyparcia jej resztek za Zbrucz na tereny kontrolowane przez władze URL⁴.

Od tego momentu (koniec czerwca 1919 r.) między Polakami i Ukraińcami walki ustały, siły zbrojne ZURL nie były zdolne do dalszego wysiłku zbrojnego ze względu na szerzącą się w jej szeregach epidemię tyfusu plamistego. W tym okresie niepodległość URL była zagrożona przez rosyjskie oddziały „białych” (Armia Ochotnicza) dowodzone przez gen. A. Denikina (m.in. 31 sierpnia 1919 r. Kijów został zajęty przez oddziały rosyjskie dowodzone przez gen. M. Bredowa). W tej sytuacji politycy URL, których władza ograniczała się tylko do rejonu Kamieńca Podolskiego, zdecydowali się szukać porozumienia z Polską, nawet za cenę strat terytorialnych na zachodzie (Galicji Wschodniej, Wołynia, części Podola). Rozpoczęły się rozmowy polsko-ukraińskie, które doprowadziły do podpisania 1 września 1919 r. zawieszenia broni na froncie (przedłużone 1 października 1919 r.). W dokumencie tym obie strony uznawały, że rzeka Zbrucz jest linią rozgraniczenia obu wojsk i państw. Oprócz tego powołano misje łącznikowe, a 3 października 1919 r. do Warszawy przybyła misja dyplomatyczna z A. Liwyckim na czele. Nowego kursu politycznego

³ M. Klimecki, *Polsko-ukraińska wojna o Lwów*, s. 241–261.

⁴ Centralne Archiwum Wojskowe (dalej cyt.: CAW), Sprzymierzona Armia Ukraińska (dalej cyt.: SAU) – Ministerstwo Spraw Wojskowych (dalej cyt.: MSWojsk.), sygnatura (dalej cyt.: sygn.) 27, Opracowanie o stosunkach polsko-ukraińskich z 1938 r. (dalej cyt.: Opracowanie z 1938 r.); T. Głuźniński, *Sprawa ukraińska*, Warszawa 1937, s. 91–94.

Głównego Atamana S. Petlury nie akceptowali politycy i wojskowi galicyjscy, którzy w tej sytuacji przeszli na stronę gen. A. Denikina i dnia 5 listopada 1919 r. zawarli z nim tajny układ sojuszniczy⁵.

Należy zaznaczyć, że podczas trwających z przerwami 8 miesięcy walk polsko-ukraińskich nie dochodziło do negatywnych zjawisk, jak np. rozstrzeliwania jeńców, zemsty na ludności cywilnej, niszczenia opuszczonych terenów. Świadczy to o tym, że aż takiej nienawiści, która prowadziłaby do niepotrzebnych ofiar wśród ludności cywilnej i żołnierzy obu stron, nie było. W trakcie walk do polskiej niewoli (stan z listopada 1919 r.) dostało się tylko 2088 jeńców z armii URL i 13 935 żołnierzy Ukraińskiej Halickiej Armii. Zostali oni skierowani do obozów jenieckich – żołnierze URL do obozu w Łańcucie, Pikulicach i Brześciu nad Bugiem, a żołnierze z Galicji do obozu w Strzałkowie i Dąbiu⁶.

Oprócz tego w okresie walk strona polska internowała decyzją władz administracyjnych wielu Ukraińców, których uznała za niebezpiecznych dla polskich interesów. Ten problem nie został jeszcze należycie zbadany zarówno w polskiej, jak i w ukraińskiej historiografii. Na podstawie zachowanych materiałów archiwalnych można ocenić, że w latach 1918–1920 władze polskie internowały ponad 20 000 cywilnych Ukraińców, przeważnie przedstawiciele inteligencji w starszym wieku, których umieszczono w obozach internowania zlokalizowanych na terenie Polski zachodniej i południowej. Byli oni, po krótszym bądź dłuższym pobycie w obozach, zwalniani i kierowani do miejsc zamieszkania, a następnie nadzorowani przez polskie władze administracyjne i policję. Warunki bytowe i sanitarne w obozach były trudne, stąd też wspomnienia Ukraińców, którzy w nich przebywali, są bardzo krytyczne w stosunku do postępowania władz polskich. Uważam, że w interesie Polski jest te problemy wyjaśnić. Należy jednak stwierdzić, że takie postępowanie władz polskich wobec Ukraińców mieszkających na terenie Galicji Wschodniej i Wołynia, przyszłych obywateli Państwa Polskiego nie było zbyt mądre. Większość internowanych stanowili ludzie w podeszłym wieku, niebędący aż takim zagrożeniem dla interesów polskich na wspomnianych terenach. Na szerszą skalę proces zwolnienia internowanych z obozów odbył się późną jesienią 1919 r., po interwencji specjalnej komisji utworzonej przez Sejm Ustawodawczy, która wizytowała obozy i opisywała warunki w nich panujące⁷.

---

⁵ CAW, Oddział II Sztabu MSWojsk. (1774/89) (dalej cyt.: Oddz. II Szt. MSWojsk.), sygn. 205, Opracowanie „Ukraina”, s. 20; V. Hordijenko, *Ukrajinska Halyc'ka Armija*, Lwiv 1991, s. 69–70.

⁶ CAW, Oddział IV Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego (dalej cyt.: Oddz. IV NDWP) (Sekcja Jeńców), sygn. 35 a, Wyjaśnienia MSWojsk. w sprawie jeńców i internowanych udzielone Komisji Sejmowej z 6 XI 1919 r.; CAW, Oddz. I MSWojsk., sygn. 276, Referat w sprawie obozów dla jeńców i Stacji Rozdzielczych z 1919 r.

⁷ Sprawozdanie Stenograficzne Sejmu Ustawodawczego RP, Sprawozdanie z 104. posiedzenia z 27 XI 1919 r., s. 32; J. Błoński, *Pamiętnik 1891–1939*, Kraków 1981, s. 143.

W tym samym czasie również większość jeńców wojennych żołnierzy Halickiej Armii kierowano z obozów do pracy w instytucjach rządowych i jednostkach wojskowych, gdzie warunki lokalowe, sanitarne i normy żywieniowe były zdecydowanie lepsze, a jeńcy za pracę otrzymywali niewielką zapłatę. Następnie wiosną 1920 r. polskie władze wojskowe realizowały proces zwalniania do domów jeńców z Galicji Wschodniej, po otrzymaniu od lokalnych władz administracyjnych pozytywnych opinii o nich⁸.

Późną jesienią (w listopadzie) 1919 r. sytuacja URL była rozpaczliwa. Kontrolowała ona tylko wąski pas terytorium wokół Kamieńca Podolskiego, przylegający do frontu polskiego. Pozostałe tereny prawobrzeżnej Ukrainy zajmowały oddziały gen. A. Denikina. W tej tragicznej sytuacji opuszczony ponadto przez Halicką Armię Ataman URL S. Petlura poprosił stronę polską o zajęcie Kamieńca Podolskiego. Po wahaniach Polacy zdecydowali się na ten krok dopiero 17 listopada 1919 r. Do tego miasta ewakuowały się w tym czasie władze URL z Płoskirowa. Po naradzie, która odbyła się 5 grudnia 1919 r. w Czartorii, postanowiono, że Główny Ataman oraz minister spraw wojskowych wyjadą do Warszawy na rozmowy z Polakami, instytucje państwowe zaś oraz oddziały i chorzy żołnierze zostaną w Kamieńcu Podolskim. W ocenie strony polskiej z armii URL front przeszło i zostało internowane 8000 żołnierzy URL (z wyjątkiem chorych)⁹. Korpus Siczowych Strzelców, złożony w większości z Ukraińców pochodzących z Galicji Wschodniej, uległ rozproszeniu, a grupa około 2000 żołnierzy pod dowództwem gen. Michała Omelanowycza-Pawlenki pozostała na Podolu. Grupa ta prowadziła działania bojowe najpierw przeciwko Armii Ochotniczej gen. A. Denikina, a następnie na tyłach bolszewików. W ukraińskiej historiografii działania te nazywają się „pierwszym zimowym pochodem”, który trwać będzie do początków maja 1920 r.¹⁰

Po przekroczeniu linii Wojska Polskiego Główny Ataman URL Symon Petlura, na osobisty rozkaz Józefa Piłsudskiego, został przewieziony specjalnym pociągiem (salonką) z Szepietówki do Warszawy, gdzie dotarł 7 grudnia 1919 r. Wraz z jego przybyciem do stolicy Polski rokowania polsko-ukraińskie weszły w decydującą fazę¹¹. Trwały one jeszcze kilka miesięcy, ze względu na brak zgodności wśród ukraińskich polityków co do przewidywanych cesji terytorialnych na rzecz Polski i ostatecznie

⁸ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej cyt.: AAN), Prezydium Rady Ministrów RP (1918–1939), sygn. 19391/1920, Sprawozdanie z wizytacji obozu we Lwowie Komisji Sejmowej dla badania spraw internowanych z 1919 r., karta (dalej cyt.: k.) 96; Z. Karpus, *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924*, Toruń 1997, s. 53–57.

⁹ CAW, Oddz. IV Sztabu MSWojsk. (1772/89), sygn. 351, Referat informacyjny NDWP pt. „Ukraina z 15. I. 1920 r.”.

¹⁰ M. Omelanowycz-Pawlenko, *Zimowyj pochid*, Kalisz 1934, s. 12–13; S. Kamiński, *Lata walki i zamętu na Ukrainie (1917–1921)*, Warszawa 1928, s. 82–84; B. Jakymowyc, *Zbrojni syły Ukrainy. Narys istoriji*, Lwiv 1996, s. 141–142.

¹¹ CAW, Dowództwo Frontu Wołyńskiego, Oddz. I, sygn. 6, Materiały dotyczące przekroczenia linii oddziałów polskich przez S. Petlurę z 6 XII 1919 r.; J. Tiutiunyk, *Z polakamy proty Vkraajiny*, Charkiv 1924, s. 13–14.

umowa polityczna regulująca stosunki Polski z URL została podpisana w dniach 21–22 kwietnia 1920 r. w Warszawie. W umowie ta strona polska uznawała oficjalnie państwo i rząd URL z S. Petlurą na czele i zobowiązywała się do udzielenia pomocy przy formowaniu na polskim terytorium oddziałów ukraińskich. Ukraińcy ze swej strony akceptowali natomiast rzekę Zbrucz jako wspólną granicę. Dwa dni później, 24 kwietnia 1920 r., podpisano także konwencję wojskową, która stanowiła integralną część układu politycznego. Składała się ona z 17 punktów określających warunki wspólnego prowadzenia działań militarnych na Ukrainie. Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich zobowiązywało się ponadto do pełnego wyekwipowania i uzbrojenia trzech dywizji ukraińskich na koszt rządu polskiego. Z kolei Ukraińcy musieli zapewnić zaopatrzenie w żywność oddziałów polskich działających na terenie prawobrzeżnej Ukrainy. Przyspieszono długotrwałe polsko-ukraińskie pertraktacje w Warszawie ze względu na zaawansowane przygotowania do wspólnej polsko-ukraińskiej ofensywy na Kijów, która rozpoczęła się 25 kwietnia 1920 r.¹²

Jeszcze w czasie trwania polsko-ukraińskich negocjacji dotyczących polityczno-wojskowego sojuszu strona polska wyraziła zgodę na udzielenie pomocy w formowaniu w Polsce oddziałów ukraińskich. W tym celu zaczęto od początków stycznia 1920 r. w obozie w Łańcucie gromadzić jeńców pochodzących z Ukrainy Nadnieprzańskiej (planowano tam umieścić w krótkim czasie 2000 oficerów i 10 000 kozaków). Były to jednak plany niemożliwe w tym okresie do zrealizowania z wielu powodów. Do formowania w Łańcucie pierwszej samodzielnej ukraińskiej dywizji strzeleckiej przystąpiono 8 lutego 1920 r. (później otrzymała ona nazwę 6. Dywizji Strzeleckiej), której dowódcą został płk Marko Bezruczko. Ze strony polskiej wszelkiej pomocy udzielała specjalnie utworzona Ekspozytura do spraw Ukraińskich z kpt. Juliuszem Ulrychem na czele. Łańcut nie stał się jednak miejscem formowania pierwszego oddziału ukraińskiego, gdyż wybuchła tam epidemia tyfusu plamistego, więc jako kolejne rejonu tworzenia dywizji wyznaczono Brześć nad Bugiem (obiekty twierdzy). Dywizję tę formowano z jeńców i internowanych przebywających w polskich obozach oraz z ochotników przybyłych z okolic Kamieńca Podolskiego¹³.

Równocześnie z formowaniem w Brześciu oddziałów przez płka M. Bezruczkę od 11 lutego 1920 r. rozpoczęto w Kamieńcu Podolskim tworzenie Strzeleckiej Brygady. Jej dowódcą został płk M. Szapował. W rejonie Kamieńca Podolskiego działało

¹² CAW, Oddz. V NDWP, sygn. 9, Tekst konwencji wojskowej zawartej między Polską a URL z 24 IV 1920 r.; CAW, Teki Laukańskiego, sygn. 4–5, Tekst polsko-ukraińskiej konwencji wojskowej z 24 IV 1920 r.; CAW, Oddz. II NDWP, sygn. 196, Odpis konwencji wojskowej zawartej w kwietniu 1920 r. wraz z uzupełnieniami; Rosyjskie Państwowe Wojskowe Archiwum – Moskwa (dalej cyt.: RGWA), fond 471, opis 1, sprawa 136, Dokumentacja rokowań nad konwencją wojskową polsko-ukraińską; I.V. Michutina, *Polsko-sowetskaja wojna 1919–1920 g.g.*, Moskwa 1994, s. 135–136; T. Hunczak, *Ukraine and Poland in documents 1918–1922*, t. 2, New York–Paris–Sydney–Toronto 1983, s. 31–45.

¹³ CAW, SAU – Sztab Armii Czynnej, sygn. 87, Instrukcje MSWojsk. URL z lutego 1919 r.; CAW, SAU – Główny Zarząd Sztabu Generalnego, sygn. 166, Informacja o działaniu Sekcji Wojskowej przy Ukraińskiej Misji Dyplomatycznej w Polsce z 12 III 1920 r.; Z. Karpius, *Wschodni sojusznicy Polski*, s. 22–23.

także kilka mniejszych oddziałów partyzanckich, które połączyły się z Samodzielną Brygadą Strzelecką dowodzona przez płka Oleksandra Udowyczenko¹⁴. Brygada ta w marcu 1918 r. dotarła do linii oddziałów polskich i dnia 18 marca połączyła się ze Strzelecką Brygadą – w ten sposób powstała druga ukraińska Strzelecka Dywizja, której dowódcą został płk O. Udowyczenko. Można więc stwierdzić, że współdziałanie polsko-ukraińskie przeciwko bolszewikom stało się faktem już miesiąc przed podpisaniem oficjalnego porozumienia. Aby wzmocnić jeszcze swojego przyszłego sojusznika, polskie władze wojskowe zezwoliły Ukraińcom na prowadzenie werbunku do swoich oddziałów w obozach, w których przebywali internowani w Polsce żołnierze z rosyjskiego „białego” Korpusu gen. Mikołaja Bredowa. Chęć wstąpienia do wojska ukraińskiego wyraziła część kozaków dońskich i kubańskich¹⁵.

Formowane w Polsce oddziały ukraińskie były zaopatrywane przez władze polskie w uzbrojenie pochodzące przede wszystkim ze zdobyczy wojennych na bolszewikach i oddziałach „białych” Rosjan. Był to więc sprzęt produkcji rosyjskiej. Należy zaznaczyć, że Polacy traktowali Ukraińców jako sojuszników w pełni tego słowa znaczeniu. Decyzją władz wojskowych oficerowie i żołnierze ukraińskich oddziałów od 10 lutego 1920 r. otrzymywali uposażenie i żołd oraz dodatki takie same jak oficerowie i żołnierze Wojska Polskiego¹⁶.

W dniu rozpoczęcia wspólnej ofensywy na Kijów – 25 kwietnia 1920 r. – formowane z polską pomocą oddziały ukraińskie tworzyły dwie strzeleckie dywizje, które łącznie liczyły 795 oficerów, 5234 żołnierzy, 346 koni, 15 armat i 92 KM. Obie te dywizje wzięły udział w walkach na Ukrainie. Dywizja płka M. Bezruczki wyruszyła na front 30 kwietnia 1920 r. i w składzie 3. Armii Polskiej uczestniczyła w zdobyciu Berdyczowa, a następnie z oddziałami polskimi wkroczyła do Kijowa (gdzie wzięła udział w defiladzie na głównej ulicy). Natomiast dywizja płka O. Udowyczenki działała na prawym skrzydle 6. Armii Polskiej i 27 kwietnia razem z sojusznikiem polskim zajęła Mohylew Podolski, a 8 maja – Jampol¹⁷. W układzie wojskowym strona ukraińska wyraziła zgodę, aby oddziały polskie podczas ofensywy na prawobrzeżnej Ukrainie dokonywały rekwizycji żywności i podwoły. Za rekwirowane produkty i podwoły miały być wystawione specjalne zaświadczenia, a w formie rekompensaty

¹⁴ CAW, SAU – MSWojsk., sygn. 27, Opracowanie z 1938 r.; P. Szandruk, *Organizacja wojska ukraińskiego na Podolu z początkiem roku 1920 i wyprawa na Mohylew (26–28 IV 1920)*, Bellona, t. XXIX/1928, z. 2, s. 204; L. Wasilewski, *Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe*, Warszawa 1934, s. 131.

¹⁵ CAW, SAU – Główny Zarząd Sztabu Generalnego, sygn. 78, Raport Ukraińskiej Misji Dyplomatycznej w Polsce z 29 V 1920 r. w sprawie werbunku w obozie w Dąbiu (wśród bredowców); P. Szandruk, *Organizacja wojska ukraińskiego na Podolu*, s. 205–207; Z. Karpus, *Jeńcy i internowani*, s. 70.

¹⁶ CAW, Oddz. II Sztabu MSWojsk. (1774/89), sygn. 397, Pismo Oddz. II NDWP do Departamentu II MSWojsk. z 10 III 1920 r. w sprawie pieniędzy dla Ukraińców przebywających w Brześciu Litewskim; Z. Karpus, *Wschodni sojusznicy Polski*, s. 23.

¹⁷ CAW, SAU – MSWojsk., sygn. Opracowanie z 1938 r.; CAW, 3 Armia, sygn. 242, Meldunek 3 Armii z 11 V 1920 r. o sytuacji po zajęciu Kijowa; M. Wrzosek, *Wojsko Polskie i operacje wojenne lat 1918–1921*, Białystok 1988, s. 292.

miano przekazywać ukraińskim chłopom po 1000 karbowańców, pół kilograma soli i pół litra nafty. Oprócz tego strona polska zawarła z przedstawicielami rządu URL oddzielną umowę, stanowiącą, że rekompensuje sobie koszty przeznaczone na organizację i uzbrojenie oddziałów ukraińskich oraz na utrzymanie własnych oddziałów na Ukrainie, przejmując 500 tys. pudów cukru znajdującego się w cukrowniach zlokalizowanych na zajętych terenach. Produkty te miały być następnie koleją przewiezione do Francji i tam sprzedane¹⁸.

Po sukcesie polsko-ukraińskiej ofensywy i zajęciu Kijowa instytucje państwowe URL przeniosły się na tereny kontrolowane przez oddziały polskie i ukraińskie i zostały umieszczone w Winnicy. W tym czasie siły ukraińskie zostały wzmocnione, bo 6 maja 1920 r. do polskich pozycji dotarły oddziały dowodzone przez gen. M. Omełanowycza-Pawłenkę, które wróciły z tzw. zimowego pochodu, i podporządkowały się Głównemu Atamanowi S. Petlurze. Liczyły one wówczas tylko 397 oficerów, 5950 kozaków, 11 armat i 144 KM. W ocenie polskich władz wojskowych odpowiadało to sile polskiej brygady piechoty. Razem z 6. Armią Polską oddziałom sojuszniczej armii ukraińskiej został przydzielony najbardziej na południe wysunięty odcinek frontu, przy granicy z Rumunią¹⁹. Natychmiast z polską pomocą podjęto pośpieszną reorganizację i uzupełnienie składu oraz uzbrojenia armii URL. Przekazano jej sprzęt przejęty od rozbrojonych i internowanych w tym rejonie oddziałów Ukraińskiej Halickiej Armii (które w tym czasie współdziałały z bolszewikami). Pozwolono także na werbunek ochotników na terenie zajętego Podola, włączono do składu także Dywizję Strzelecką płka O. Udowyczenki (otrzymała ona nazwę 3. Żelaznej Dywizji). Strona polska zgodziła się także na przybycie jeńców ukraińskich z Węgier, Włoch, Niemiec i po krótkim pobycie w Łańcucie kierowano ich na front. Do wojska URL zgłosiło się także około 2000 Ukraińców z rozbrojonych i internowanych oddziałów galicyjskich. Aby wzmocnić swojego sojusznika, Polacy zgodzili się także we wrześniu 1920 r. na werbunek ochotników z powiatów: chełmskiego, włodawskiego, hrubieszowskiego i tomaszowskiego²⁰.

W wyniku reorganizacji i uzupełnień armia URL wzmocniła się znacznie i w połowie sierpnia 1920 r. liczyła ponad 21 tys. żołnierzy, z których jednak tylko połowa była gotowa do walki. Składała się ona z 5. Dywizji Strzeleckiej i 6. dywizji płka M. Bezruczki, nadal walczącej w składzie 3. Armii Polskiej²¹.

¹⁸ CAW, 3 Armia, sygn. 240, Okólnik NDWP z 28. IV. 1920 r. w sprawie rekwizycji na Ukrainie; CAW, Oddz. II Sztabu MSWojsk. (1774/89), sygn. 398, Dokumentacja dotycząca rokowań wojskowych polsko-ukraińskich z 1920 r.; I.V. Michutina, *Polsko-sowiewska wojna*, s. 138–139.

¹⁹ RGWA, fond 471, opis 1, sprawa 31, Raport gen. F. Krajowskiego z wizytacji oddziałów ukraińskich z dnia 22 V 1920 r.; CAW, Oddz. I NDWP, sygn. 81, Raport gen. F. Krajowskiego dowódcy 18. Dywizji Piechoty z wizytacji wojsk ukraińskich z 22 V 1920 r.

²⁰ CAW, 3 Armia, sygn. 98, Meldunek Okręgowej Ekspozytury Oddziału II MSWojsk. Z Lublina do szefa sztabu 3 Armii z 4 IX 1920 r.; CAW, SAU – Główny Zarząd Sztabu Generalnego, sygn. 57, Pismo Ukraińskiej Misji Dyplomatycznej w Polsce z 31 VIII 1920 r.

²¹ CAW, SAU – Sztab Armii Czynnej, sygn. 33, Materiały dotyczące stanów liczbowych armii URL z lipca 1920 r.

Podczas odwrotu z Ukrainy, spowodowanego przerwaniem na początku czerwca 1920 r. frontu przez I Armię Konną S. Budionnego, z oddziałami polskimi wycofał się na zachód sojusznik ukraiński. Razem z wojskiem ewakuowały się ponownie na terytorium Polski także instytucje państwowe URL. Oddziały zapasowe umieszczono decyzją strony polskiej w Łańcucie, natomiast urzędy centralne skierowane zostały do Rzeszowa, Dębicy, Mielca i Tarnowa. Oddziały URL dowodzone przez gen. M. Omelanowycza-Pawłenkę nadal z 6. Armią Polską osłaniały południowy odcinek frontu, przy granicy z Rumunią. Cofając się 14 lipca 1920 r., oddziały i instytucje rządowe URL przekroczyły Zbrucz i znalazły się ponownie na terytorium Polski. Należy podkreślić, że odwrót oddziałów ukraińskich odbywał się z zachowaniem porządku, co miało wpływ na morale poszczególnych jednostek i żołnierzy. Ostatecznie 21 lipca 1920 r. oddziały ukraińskie dotarły do Dniestru i otrzymały samodzielne zadanie (w tym czasie stacjonowały łącznie z oddziałami polskimi 6. Armii) – obrona odcinka frontu do granicy rumuńskiej (Zaleszczyk) do Halicza włącznie. Tego odcinka Dniestru Ukraińcy bronili do połowy września 1920 r., czyli do momentu rozpoczęcia nowej polskiej ofensywy²². Swoją obowiązek sojusznicy Ukraińcy wypełnili, nie opuścili powierzonego im odcinka frontu. Jedynie część 5. Chersońskiej Dywizji Strzeleckiej (złożonej w większości z żołnierzy pochodzących z Galicji Wschodniej) w nocy z 25 na 26 sierpnia 1920 r., gdy toczyły się walki w rejonie Warszawy i pod Lwowem, opuściła swoją placówkę. Grupa ta liczyła około 1700 żołnierzy uzbrojonych w 4 armaty i 18 KM. Dowodzili nimi płk Hnat Stefaniw i płk A. Kraws. Oddział ten skierował się na Pokucie, gdzie wybuchło antypolskie powstanie w okolicach Krasnego i Kossowa, a następnie przeszedł granicę z Czechosłowacją, gdzie został rozbrojony. Był to jedyny wypadek zorganizowanej na taką skalę dezercji z szeregów armii URL i antypolskiej postawy ukraińskich żołnierzy²³.

Do początków września 1920 r. poza składem armii ukraińskiej pozostawała 6. Dywizja Strzelecka dowodzona przez płka M. Bezruczkę. Po wyjściu z Kijowa dnia 8 czerwca razem z oddziałami polskimi 3. armii oddaliła się ona na północny zachód (Sarny, Kowel). Dywizja ta liczyła wówczas 2777 ludzi, z czego 1232 przebywało na froncie. W końcu lipca dywizja uczestniczyła w ciężkich walkach w rejonie stacji kolejowej Mancewicze. W walkach odwrotowych dywizja straciła wielu żołnierzy i sporo sprzętu. W połowie sierpnia liczyła ona tylko 300 ludzi zdolnych do walki – pozostali byli ranni lub chorzy. Dlatego jej dowódca poprosił o wycofanie jej z frontu na odpoczynek. Polskie władze wojskowe przychyliły się do tej prośby i odwołały dywizję z frontu, kierując ją w rejon Zamościa w celu

²² CAW, Oddz. III NDWP, sygn. 17, Komunikaty operacyjne z sierpnia 1920 r.; Z. Karpus, *Wschodni sojusznicy Polski*, s. 29–31.

²³ CAW, Oddz. II NDWP, sygn. 10, Meldunek specjalny Oddz. II Dowództwa Frontu Południowego do Oddz. II NDWP z 1 IX 1920 r. w sprawie dezercji żołnierzy 5. ukraińskiej dywizji; V.P. Troścyns'kyj, *Mizvojenna ukrajins'ka emihracija v Evropi jak istorijne i socjalno-polityčne jawyśće*, Kijiv 1994, s. 18–19.

uzupełnienia i odesłania do głównych sił ukraińskich. Stacjonowała ona tam od 19 do 31 sierpnia 1920 r. W ten rejon skierowały się siły 1. Armii Konnej S. Budionnego. Przez trzy dni (29–31 sierpnia) garnizon dowodzony przez najwyższego stopniem płka M. Bezruczkę bohatersko bronił miasta aż do przybycia posiłków polskich. Postawa tej dywizji podczas obrony Zamościa była bardzo wysoko oceniana przez wojskowe i polityczne władze polskie. Następnie na początku września 1920 r. dywizja została odesłana do sił głównych dowodzonych przez gen. Michała Omelanowycza-Pawłenkę²⁴.

Po zwycięstwie pod Warszawą strona polska przygotowywała się do kolejnej ofensywy. Razem z nią przygotowania czyniła strona ukraińska. Zostały one ukończone 13 września, a wspólna polsko-ukraińska ofensywa na północnym odcinku frontu ruszyła 15 września. Oddziały ukraińskie posuwały się naprzód szybko i zgodnie z planem, już 18 września oddziały URL dotarły bez przeszkód do Zbrucza, a 21 września zajęły ponownie Kamieniec Podolski. W tej sytuacji Ukraińcy ponownie znaleźli się na Ukrainie prawobrzeżnej i natychmiast przystąpili do uzupełniania swoich szeregów przez ogłoszenie mobilizacji powszechnej. Zdając sobie sprawę z bezsprzecznych sukcesów militarnych i politycznych Ukraińców na Podolu, strona sowiecka wzmocniła swoje siły i próbowała powstrzymać dalsze postępy ukraińskiej ofensywy. Na początku października oddziały ukraińskie stanęły na linii Latyczów–Nowa Uszyca, a kolejna ofensywa ukraińska doprowadziła do zajęcia Mohylewa, Baru i Żmerynki. Po wejściu w życie 18 października 1920 r. polsko-sowieckiego rozejmu ustały walki na całym froncie, w tym także na odcinku ukraińskim²⁵. Zgodnie z układem preliminarzowym z 12 października strona polska zobowiązała się do niepopierania działań skierowanych przeciwko Rosji i Ukrainie Sowieckiej. Z chwilą ratyfikacji tego układu przez Sejm Ustawodawczy traciły moc prawną układy polsko-ukraińskie zawarte w kwietniu 1920 r. Nastąpiło to 2 listopada 1920 r., od tego dnia strona ukraińska była skazana na własne siły²⁶. W tym czasie siły ukraińskie stacjonowały na Podolu i z polską pomocą (co było sprzeczne z układem polsko-sowieckim z dnia 12 października 1920 r.) reorganizowały się i zwiększały swój stan liczebny oraz uzbrojenie. Polacy nadal dozbrajali byłego już ukraińskiego sojusznika i dostarczali mu środków finansowych. Ostatecznie Ukraińcy zdecydowali się walczyć dalej z Armią Czerwoną. W celu wzmocnienia swoich sił zawarli umowę wojskową z Dywizją Kozacką esauła W. Jakowlewa, Rosyj-

²⁴ CAW, SAU – MSWojsk., sygn. 27, Opracowanie z 1938 r.; CAW, 3 Armia, sygn. 87, Depesza 3. Armii do 6. Armii z 5 IX 1920 r. w sprawie transportu 6. ukraińskiej dywizji strzeleckiej; E. Wiszka, *Udział 6. dywizji armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w obronie Zamościa w sierpniu 1920 roku*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej (XVI–XX w.)*, pod red. Z. Karpusa i W. Rezmera, Toruń 1998, s. 267–282.

²⁵ CAW, Oddz. III NDWP, sygn. 59, Komunikaty informacyjne z września i października 1920 r.; Z. Karpus, *Wschodni sojusznicy Polski*, s. 36–40.

²⁶ CAW, SAU – Główny Zarząd Sztabu Generalnego, sygn. 27, Opracowanie z 1928 r.; AAN, Prezydium Rady Ministrów RP, sygn. 19391/1920, Dokumenty dotyczące ukraińskiej stacji zbiorczej w Łańcucie z 28 X 1920 r.

skim Komitetem Politycznym B. Sawinkowa, któremu podporządkowana była tzw. 3. Armia Rosyjska dowodzona przez gen. B. Peremykina (uznająca zwierzchnictwo gen. P. Wrangla). Razem ze swoimi nowymi sojusznikami strona ukraińska przygotowywała się do ofensywy mającej na celu rozbicie sił bolszewickich na Ukrainie i w ten sposób połączenie się z oddziałami gen. P. Wrangla walczącymi jeszcze na Krymie. W tym czasie (na początku listopada 1920 r.) siły ukraińskie liczyły około 40 tys. żołnierzy (z tego zdolnych do walki było 14 tys.), a ich sojusznicy – około 9 tys. żołnierzy gen. P. Wrangla i około 2 tys. żołnierzy z Dywizji Kozackiej Wadima Jakowlewa²⁷. Planowaną antybolszewicką ofensywę wyznaczono ostatecznie na 11 listopada 1920 r. (jej datę kilka razy przesuwano). Znając ukraińskie plany, oddziały sowieckie dzień wcześniej rozpoczęły własną ofensywę, co w konsekwencji doprowadziło do rozbicia oddziałów ukraińskich i ich rosyjsko-kozackich sojuszników. Bez wiary w zwycięstwo (na co praktycznie nie mogli liczyć) rozpoczęli odwrót na zachód ku linii oddziałów polskich, którą ostatecznie przekroczone 21 listopada 1920 r. w rejonie Tok i Podwołoczysk (rzeka Zbrucz)²⁸. Po przekroczeniu Zbrucza, zgodnie z postanowieniami polsko-sowieckiego układu preliminaryjnego zawartego w Rydze, oddziały ukraińskie i ich sojusznicy zostali internowani i następnie odesłani w głąb Polski do obozów internowania. W ocenie strony polskiej internowano wówczas około 19,5 tys. Ukraińców, w tym 4280 oficerów, 14 006 kozaków i 1165 cywilów (członków ich rodzin). W terminie do końca grudnia 1920 r. zostali oni odesłani do kilku obozów zlokalizowanych w Wadowicach, Kaliszu, Aleksandrowie Kujawskim, Pikulicach, Sosnowcu, Łańcucie i Częstochowie (ostatni obóz w Strzałkowie został zamknięty w połowie 1924 r.)²⁹. Natomiast centralne instytucje rządowe URL z Głównym Atamanem S. Petlurą i rządem skierowano do Tarnowa. Następnie na żądanie strony sowieckiej w 1921 r. władze polskie zdecydowały się na zlikwidowanie ukraińskiego ośrodka rządowego w Tarnowie i przekształcenie go w Centralny Komitet Ukraiński (od kwietnia 1921 r.), który od tego momentu stał się reprezentantem społeczności emigrantów z URL wobec władz polskich. Jednocześnie zmuszono także S. Petlurę do wyjazdu z Polski (nastąpiło to ostatecznie w 1922 r.)³⁰.

²⁷ J. Syrnyk, *Do pytania internowania armiji UNR u Polści u 1920–1924 r.r.*, Ukrajina w mynulomu, Kijiv–Lwiv 1995, wypusk 7, s. 47; P. Szndruk, *Arms of valor*, New York 1959, s. 131–133; A. Kolańczuk, *Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu (1920–1939)*, Kalisz–Przemysł–Lwów 1995, s. 5–6.

²⁸ CAW, Oddz. III NDWP, sygn. 20, Komunikat operacyjny z 22 XI 1920 r.; CAW, Oddz. II Sztabu MSWojsk. (1775/89), sygn. 327, Meldunek nr 50 kpt. A. Maruszewskiego z 21 XI 1920 r.

²⁹ Z. Karpus, *Wschodni sojusznicy Polski*, s. 199–200 (Aneks 1 i 2); I. Sribniak, *Obezzbrojena ale neskorena. Internovana Armija UNR u taborach Polści i Rumuniji (1921–1924 r.r.)*, Kyjiv–Filadelfija 1997, s. 68–75; Z. Karpus, *Pobyt żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w obozach w Polsce w latach 1920–1924*, [w:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65. rocznicę urodzin*, Toruń 1996, s. 456.

³⁰ E. Wiszka, *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939*, Toruń 2005, s. 38–45.

Od listopada 1920 r., czyli w momencie jednostronnego wypowiedzenia przez Polskę układu z URL z kwietnia 1920 r., stosunki polsko-ukraińskie weszły w nową fazę, w której pozycja strony ukraińskiej była zdecydowanie słabsza. Władze URL nie były uznawane na arenie międzynarodowej, a ci Ukraińcy, którzy nie chcieli powrócić pod władzę sowiecką, stali się emigrantami politycznymi w Polsce i w innych państwach europejskich. Nie zrezygnowali oni jednak z walki i marzeń o niepodległą Ukrainę, co nastąpiło dopiero po 70 latach – w 1991 roku. Od tego momentu stosunki polsko-ukraińskie mogły ponownie stać się stosunkami partnerskimi.

LITERATURA

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Prezydium Rady Ministrów RP (1918–1939), sygn. 19391/1920, Sprawozdanie z wizytacji obozu we Lwowie Komisji Sejmowej dla badania spraw internowanych z 1919 r., karta 96.
- Błoński J., *Pamiętnik 1891–1939*, Kraków 1981.
- CAW, 3 Armia, sygn. 240, Okólnik NDWP z 28 IV 1920 r. w sprawie rekwizycji na Ukrainie.
- CAW, 3 Armia, sygn. 98, Meldunek Okręgowej Ekspozytury Oddział II MSWojsk. Z Lublina do szefa sztabu 3. Armii z 4 IX 1920 r.; CAW, SAU – Główny Zarząd Sztabu Generalnego, sygn. 57, Pismo Ukraińskiej Misji Dyplomatycznej w Polsce z 31 VIII 1920 r.
- CAW, Dowództwo Frontu Wołyńskiego, Oddz. I, sygn. 6, Materiały dotyczące przekroczenia linii oddziałów polskich przez S. Petlurę z 6 XII 1919 r.
- CAW, Oddz. I MSWojsk., sygn. 276, Referat w sprawie obozów dla jeńców i Stacji Rozdzielczych z 1919 r.
- CAW, Oddz. II NDWP, sygn. 10, Meldunek specjalny Oddz. II Dowództwa Frontu Południowego do Oddz. II NDWP z 1 IX 1920 r. w sprawie dezercji żołnierzy 5. ukraińskiej dywizji.
- CAW, Oddz. II Sztabu MSWojsk. (1774/89), sygn. 397, Pismo Oddz. II NDWP do Departamentu II MSWojsk. z 10 III 1920 r. w sprawie pieniędzy dla Ukraińców przebywających w Brześciu Litewskim.
- CAW, Oddz. II Sztabu MSWojsk. (1774/89), sygn. 398, Dokumentacja dotycząca rokowań wojskowych polsko-ukraińskich z 1920 r.
- CAW, Oddz. III NDWP, sygn. 17, Komunikaty operacyjne z sierpnia 1920 r.
- CAW, Oddz. III NDWP, sygn. 59, Komunikaty informacyjne z września i października 1920 r.
- CAW, Oddz. IV Sztabu MSWojsk. (1772/89), sygn. 351, Referat informacyjny NDWP pt. „Ukraina” z 15 I 1920 r.
- CAW, Oddz. V NDWP, sygn. 9, Tekst konwencji wojskowej zawartej między Polską a URL z 24 IV 1920 r.
- CAW, Oddział II Sztabu MSWojsk. (1774/89), sygn. 205, Opracowanie „Ukraina”.
- CAW, Oddział IV Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego (Seksja Jeńców), sygn. 35a, Wyjaśnienia MSWojsk. W sprawie jeńców i internowanych udzielone Komisji Sejmowej z 6 XI 1919 r.
- CAW, SAU – Główny Zarząd sztabu Generalnego, sygn. 27, Opracowanie z 1928 r.; AAN, Prezydium Rady Ministrów RP, sygn. 19391/1920, Dokumenty dotyczące ukraińskiej stacji zbiorczej w Łańcucie z 28 X 1920 r.

- CAW, SAU – Główny Zarząd Sztabu Generalnego, sygn. 78, Raport Ukraińskiej Misji Dyplomatycznej w Polsce z 29 V 1920 r. w sprawie werbunku w obozie w Dąbiu (wśród bredowców).
- CAW, SAU – MSWojsk., sygn. 27, Opracowanie z 1938 r.; CAW, 3. Armia, sygn. 87, Depesza 3. Armii do 6. Armii z 5 IX 1920 r. w sprawie transportu 6. ukraińskiej dywizji strzeleckiej.
- CAW, SAU – MSWojsk., sygn. Opracowanie z 1938 r.; CAW, 3. Armia, sygn. 242, Meldunek 3. Armii z 11 V 1920 r. o sytuacji po zajęciu Kijowa.
- CAW, SAU – Sztab Armii Czynnej, sygn. 33, Materiały dotyczące stanów liczbowych armii URL z lipca 1920 r.
- CAW, SAU – Sztab Armii Czynnej, sygn. 87, Instrukcje MSWojsk. URL z lutego 1919 r.; CAW, SAU – Główny Zarząd Sztabu Generalnego, sygn. 166, Informacja o działaniu Sekcji Wojskowej przy Ukraińskiej Misji Dyplomatycznej w Polsce z 12 III 1920 r.
- CAW, Teki Laukańskiego, sygn. 4-5, Tekst polsko-ukraińskiej konwencji wojskowej z 24 IV 1920 r.; CAW, Oddz. II NDWP, sygn. 196, Odpis konwencji wojskowej zawartej w kwietniu 1920 r. wraz z uzupełnieniami; Rosyjskie Państwowe Wojskowe Archiwum – Moskwa, fond 471, opis 1, sprawa 136, Dokumentacja rokowań nad konwencją wojskową polsko-ukraińską.
- CAW., Oddz. III NDWP, sygn. 20, Komunikat operacyjny z 22 XI 1920 r.; CAW, Oddz. II Sztabu MSWojsk. (1775/89), sygn. 327, Meldunek nr 50 kpt. A. Maruszewskiego z 21 XI 1920 r.
- Chojnowski A., *Ukraina*, Warszawa 1997.
- Gluziński T., *Sprawa ukraińska*, Warszawa 1937.
- Hordijenko V., *Ukrajinska Halyc'ka Armija*, Lwiv 1991.
- Hunczak T., *Ukraine and Poland in documents 1918–1922*, t. 2, New York–Paris–Sydney–Toronto 1983.
- Jakymowyc B., *Zbrojni syły Ukrainy. Narys istoriji*, Lwiv 1996.
- Kamiński S., *Lata walki i zamętu na Ukrainie (1917–1921)*, Warszawa 1928.
- Karpus Z., *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924*, Toruń 1997.
- Karpus Z., *Pobyty żołnierzy Ukraińskiej Republiki Ludowej w obozach w Polsce w latach 1920–1924*, [w:] *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*, Toruń 1996.
- Karpus Z., *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920*, Toruń 1999.
- Klimecki M., *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i wschodnią Galicję 1918–1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe*, Warszawa 1997.
- Kolańczuk A., *Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu (1920–1939)*, Kalisz–Przemysł–Lwów 1995.
- Michutina I.V., *Polsko-sowetskaja wojna 1919–1920 g.g.*, Moskwa 1994.
- Omelanowyc-Pawlenko M., *Zimowyj pochid*, Kalisz 1934.
- RGWA, fond 471, opis 1, sprawa 31, Raport gen. F. Krajowskiego z wizytacji oddziałów ukraińskich z dnia 22 V 1920 r.; CAW, Oddz. I NDWP, sygn. 81, Raport gen. F. Krajowskiego dowódcy 18. Dywizji Piechoty z wizytacji wojsk ukraińskich z 22 V 1920 r.
- Sprawozdanie Stenograficzne Sejmu Ustawodawczego RP, Sprawozdanie z 104. posiedzenia z 27 XI 1919 r.

- Sribniak I., *Obezzbrojena ale neskorena. Internovana Armija UNR u taborach Polšći i Rumuniji (1921–1924 r.r.)*, Kyjiv–Filadelfija 1997.
- Syrnyk J., *Do pyttannia internyvannia armiji UNR u Polšći u 1920–1924 r.*, Ukrajina w mynulomu (Kijiv–Lviv), 1995, vypusk 7.
- Szandruk P., *Organizacja wojska ukraińskiego na Podolu z początkiem roku 1920 i wyprawa na Mohylew (26–28 IV 1920)*, Bellona, t. XXIX/1928, z. 2.
- Szandruk P., *Arms of valor*, New York 1959.
- Tiutiunyk J., *Z polakamy proty Vkraajiny*, Charkiv 1924.
- Troščyns'kyj V.P., *Mizvojenna ukrajins'ka emigracija v Evropi jak istoryczne i socjalno-polityčne javyšće*, Kijiv 1994.
- Wasilewski L., *Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe*, Warszawa 1934.
- Wiszka E., *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939*, Toruń 2005.
- Wiszka E., *Udział 6. dywizji armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w obronie Zamościa w sierpniu 1920 roku*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej (XVI–XX w.)*, pod red. Z. Karpusa i W. Rezmera, Toruń 1998.
- Wrzosek M., *Wojsko Polskie i operacje wojenne lat 1918–1921*, Białystok 1988.